RGT
RAQAMLI GUMANITAR TADQIQOTLAR

TADQIQOT MAQOLASI / RESEARCH ARTICLE

DOI 10.5281/zenodo.22539394

Volume 1 · Issue 1 · 2026

TILSHUNOSLIK

LINGVOEKOLOGIYANING EPISTEMOLOGIK ASOSLARI: TIL, ONG VA MUHIT TRIADASI

Suvonova Ruxsora Umar qizi
Urganch davlat universiteti

ANNOTATSIYA / ABSTRACT

Ushbu maqolada lingvoekologiyaning epistemologik asoslari til, ong va muhit uch tomonlama munosabati (triadasi) nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Til bilishning vositasi, ong bilishning subyekti va muhit bilishning konteksti sifatida ko‘rib chiqiladi hamda ushbu uch unsurning o‘zaro dialektik bog‘liqligi asosida lingvoekologik bilimning shakllanish mexanizmi izohlanadi. Tadqiqotda ekolingvistika, kognitiv tilshunoslik va falsafiy epistemologiya yutuqlari sintez qilingan holda yaxlit nazariy model taklif etiladi.

KALIT SO‘ZLAR

lingvoekologiya · epistemologiya · til · ong · muhit · ekolingvistika · kognitiv tilshunoslik · til falsafasi · triada · lingvistik determinizm.

NASHR	SAHIFALAR	TIL	ISSUE
13.08.2026	1–7	UZ	Volume 1 · Issue 1 · 2026

DOI / ZENODO 10.5281/zenodo.22539394

TARIX · TILSHUNOSLIK
ARXEOLOGIYA · MEROS

2026

Volume 1 | Issue 1

raqamli-gumanitar-tadqiqotlar.uz

LINGVOEKOLOGIYANING EPISTEMOLOGIK ASOSLARI: TIL, ONG VA MUHIT TRIADASI

Suvonova Ruxsora Umar qizi
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvoekologiyaning epistemologik asoslari til, ong va muhit uch tomonlama munosabati (triadasi) nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Til bilishning vositasi, ong bilishning subyekti va muhit bilishning konteksti sifatida ko‘rib chiqiladi hamda ushbu uch unsurning o‘zaro dialektik bog‘liqligi asosida lingvoekologik bilimning shakllanish mexanizmi izohlanadi. Tadqiqotda ekolingvistika, kognitiv tilshunoslik va falsafiy epistemologiya yutuqlari sintez qilingan holda yaxlit nazariy model taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: lingvoekologiya, epistemologiya, til, ong, muhit, ekolingvistika, kognitiv tilshunoslik, til falsafasi, triada, lingvistik determinizm.

Zamonaviy tilshunoslik fanida til hodisasini endi faqat tizim sifatida emas, balki ong va muhit bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan dinamik ekotizim sifatida talqin qilish tendensiyasi kuchaymoqda. Amerikalik tilshunos E.Xaugen lingvoekologiyaga asos solar ekan, uni “har qanday berilgan til bilan uning muhiti o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirlarni o‘rganuvchi soha” sifatida ta’riflagan edi. Bu ta’rif nafaqat lingvistik, balki chuqur epistemologik – ya’ni bilish nazariyasiga oid – muammolarni ham qamrab oladi. Zero, til orqali biz nafaqat fikr almashamiz, balki dunyoni bilamiz, uni ongimizda qayta quramiz va shu bilish jarayonining o‘zi ma’lum bir muhit sharoitida amalga oshadi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, lingvoekologiya bugungi kunda ko‘proq amaliy-tavsifiy yo‘nalishda – til o‘limi, tillarning yo‘qolishi, ekologik leksika kabi masalalar doirasida rivojlanmoqda, biroq uning epistemologik asoslari yetarlicha tizimli tadqiq etilmagan. Til, ong va muhitning uch tomonlama (triadik) munosabati alohida falsafiy-metodologik tahlilni talab qiladi, chunki aynan shu triada orqaligina lingvoekologik bilimning qanday shakllanishini tushunish mumkin.

Tadqiqotning maqsadi – lingvoekologiyaning epistemologik asoslarini til, ong va muhit o‘rtasidagi dialektik aloqadorlik nuqtai nazaridan yoritish, ushbu uch unsurning nazariy modelini ishlab chiqishdan iborat.

Lingvoekologiya fanining nazariy asoslari E.Xaugen tomonidan qo‘yilgan bo‘lib, u tilni biologik organizm kabi o‘z muhitida yashovchi va u bilan o‘zaro ta’sirlashuvchi hodisa sifatida talqin qildi hamda tilning muhit bilan aloqadorligini tadqiq etuvchi o‘nta asosiy savolni shakllantirdi.

Bu g‘oyaning ildizlari yanada oldinroq, amerikalik antropolog-tilshunos E.Sepir ijodida ko‘rinadi. Olim tilni ijtimoiy va tabiiy muhit bilan chambarchas bog‘liq hodisa sifatida ko‘rib, “muhit nafaqat inson faoliyatiga, balki uning tili, xususan, lug‘at boyligiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatadi” – deb yozgan edi.

Til va ong munosabati masalasi rus psixologiya-tilshunoslik maktabida, xususan, L.S.Vigotskiy tadqiqotlarida chuqur ishlangan. Olim tafakkur va nutqning bir-biridan kelib chiqmasligini, balki ular murakkab dialektik jarayon davomida birlashishini asoslab, “so‘z ma’nosi tafakkur va nutqning kesishuv nuqtasida tug‘iladi” – degan xulosaga kelgan edi.

Lingvistik determinizm nazariyasi doirasida B.Uorf tilning inson dunyoqarashini, hatto idrok qilish tarzini belgilashi mumkinligini ilgari surgan (mashhur Sepir–Uorf gipotezasi). Uning fikricha, “biz tabiatni ona tilimiz bizga taqdim etgan chiziqlar bo‘yicha bo‘laklarga ajratamiz” – bu fikr til, ong va voqelik (muhit) o‘rtasidagi aloqadorlikni ilmiy muhokama markaziga olib chiqqan birinchi konseptual urinishlardan biri bo‘ldi. Garchi bu gipoteza keyinchalik qattiq tanqid ostiga olingan bo‘lsa-da, u lingvoekologik triadaning nazariy zaminini shakllantirishda muhim rol o‘ynadi.

XX asr oxiri – XXI asr boshlarida M.Xellidey tilshunoslikning ekologik muammolarga e’tibor qaratishi zarurligini asoslab, “til nafaqat dunyoni tasvirlaydi, balki uni faol tarzda shakllantiradi ham” – deb ta’kidladi. Uning g‘oyalari asosida A.Fill va P.Myulxoyzler tomonidan tayyorlangan yig‘ma to‘plam ekolingvistikaning mustaqil yo‘nalish sifatida shakllanishida muhim bosqich bo‘ldi, “til ekologiyasi tushunchasi yaratilganidan buyon bu soha tilshunoslikning e’tirof etilgan mustaqil tarmog‘iga aylandi”. Shuningdek, P.Myulxoyzler o‘zining alohida tadqiqotida til o‘zgarishi va lingvistik imperializm masalalarini ekologik nuqtai nazardan tahlil qilib, “tillarning yo‘qolishi ko‘pincha lingvistik emas, balki ijtimoiy-ekologik omillar bilan bog‘liq bo‘ladi” – degan xulosaga keldi, M.Garner esa tilni yaxlit ekologik tizim sifatida ko‘rish konsepsiyasini yanada rivojlantirdi.

O‘zbek tilshunosligida kognitiv yo‘nalish doirasida Sh.Safarov “bilish jarayonining psixologik, biologik va neyrofiziologik jihatlari ijtimoiy-madaniy hodisalar bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi” – deb ko‘rsatadi, D.Ashurova esa kognitiv tilshunoslikning maqsad va vazifalarini yoritar ekan, tilni “inson ongida voqelikni aks ettiruvchi va uni tashkil etuvchi vosita” sifatida talqin qiladi. Ularning tadqiqotlari lingvoekologik triadaning “ong” unsurini nazariy jihatdan boyitishga xizmat qiladi.

Shunday qilib, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, til-muhit va til-ong munosabatlari alohida-alohida yetarlicha chuqur o‘rganilgan, biroq bu ikki yo‘nalishni yagona epistemologik triada – til, ong va muhit – doirasida birlashtiruvchi maxsus nazariy model hozircha yetarlicha ishlab chiqilmagan. Aynan shu bo‘shliqni to‘ldirish mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini tashkil etadi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: falsafiy-epistemologik tahlil metodi – til, ong va muhit tushunchalarining bilish nazariyasidagi o‘rnini aniqlash uchun; qiyosiy-tipologik metod – turli lingvistik maktablarning (ekolingvistika, kognitiv lingvistika, lingvistik determinizm) yondashuvlarini qiyoslash uchun; sistem-struktur tahlil metodi – triada unsurlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni modellashtirish uchun; hamda umumlashtirish va sintez metodlari – yaxlit nazariy konsepsiyani shakllantirish uchun qo‘llanildi.

Til va ong o‘rtasidagi munosabat lingvoekologik triadaning birinchi va eng qadimiy o‘rganilgan qismidir. An’anaviy tilshunoslikda ikki qarama-qarshi yondashuv mavjud: birinchisi – til ongning mahsuli, ya’ni tafakkur birlamchi, til esa uni ifodalash vositasi xolos, degan qarash; ikkinchisi – til ongni shakllantiruvchi, hatto uni belgilovchi omil ekanligini ta’kidlovchi lingvistik determinizm yondashuvidir.

Lingvoekologik nuqtai nazardan, bu ikki yondashuvning har biri chegaralangan, chunki ular til-ong munosabatini muhitdan ajratilgan holda ko‘rib chiqadi. Vigotskiyning dialektik konsepsiyasi aynan shu muammoni yechishga yaqinlashadi: unga ko‘ra, so‘z ma’nosi tafakkur va nutqning statik yig‘indisi emas, balki ijtimoiy-madaniy muhitda amalga oshadigan jonli, dinamik jarayon natijasidir. Demak, ong tilni shakllantirar ekan, o‘zi ham muhit ta’sirida shakllanadigan ochiq tizimdir.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan, ong voqelikni bevosita emas, balki til vositachiligida va muayyan ijtimoiy-madaniy muhit kontekstida idrok etadi. Sh.Safarov yuqorida keltirilgan fikrida bilish jarayonining nafaqat individual-psixologik, balki ijtimoiy-madaniy tabiatga ega ekanligini ta’kidlaydi. Bu esa ong va muhit o‘rtasida doimiy “kognitiv-ekologik interfeys” mavjudligini ko‘rsatadi: muhit ongga xomashyo – timsollar, tajriba, konseptual materialni yetkazib beradi, ong esa bu materialni til orqali qayta ishlab, yangi ma’nolar yaratadi va ularni yana muhitga – nutqiy amaliyotga qaytaradi.

Bu jarayonning uzluksizligi lingvoekologik muvozanatning asosiy sharti hisoblanadi. Muhitning o‘zgarishi (masalan, globallashuv, raqamlashtirish, madaniyatlararo aloqalarning kuchayishi) ongning konseptual tuzilishiga, bu esa o‘z navbatida tilning leksik-semantik tizimiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Xaugenning fikricha, tilning muhiti deganda, birinchi navbatda, uning ijtimoiy-psixologik muhitini – ya’ni tildan foydalanuvchi jamiyat ongini nazarda tutish kerak, biologik yoki fizik muhitni emas “til ekologiyasi til bilan uni qo‘llovchi jamiyat o‘rtasidagi munosabatlar majmuidir”. Biroq keyingi tadqiqotlar bu tushunchani sezilarli darajada kengaytirdi. Xususan, P.Myulxoyzler “tilning ekologik muhiti nafaqat ijtimoiy, balki siyosiy, iqtisodiy va hatto geografik omillarni ham o‘z ichiga oladi” – deb yozadi, M.Garner esa bu qarashni yanada kengaytirib, tilni tirik ekotizimga o‘xshatadi va uning barcha unsurlari o‘zaro bog‘liqligini ta’kidlaydi.

Xellideyning yuqorida keltirilgan fikriga ko‘ra, til nafaqat muhitni aks ettiradi, balki uni shakllantirishda ham faol ishtirok etadi – tilda mustahkamlangan tushunchalar (masalan, “cheksiz o‘sish”, “tabiat resurs sifatida” kabi metaforalar) insonning tabiatga munosabatini, demak, real ekologik muhitni ham bilvosita belgilaydi.

Shu tarzda, til va muhit o‘rtasidagi munosabat bir tomonlama emas, balki ikki yo‘nalishli: muhit tilni shakllantiradi, til esa muhitga nisbatan insoniy munosabatni, demak, muhitning kelajakdagi holatini ham belgilaydi.

Yuqorida keltirilgan tahlillar asosida til, ong va muhitni uch alohida hodisa emas, balki yagona epistemologik tsiklning uch fazasi sifatida talqin qilish mumkin:

1) muhit – bilish jarayonining ob’ektiv konteksti va manbai bo‘lib, u ongga idrok etish uchun material (timsollar, hodisalar, ijtimoiy tajriba) beradi;

2) ong – bilishning subyekti bo‘lib, muhitdan olingan materialni tahlil qiladi, tasniflaydi va konseptuallashtiradi;

3) til – bilishning vositasi va shu bilan birga natijasi bo‘lib, ong tomonidan shakllantirilgan konseptlarni ijtimoiy jihatdan mustahkamlaydi, saqlaydi va qayta muhitga – kommunikativ amaliyotga qaytaradi.

Ushbu uch faza chiziqli emas, balki aylanma (siklik) tarzda doimiy ravishda takrorlanadi: har bir yangi nutqiy akt muhitni bir oz o‘zgartiradi, o‘zgargan muhit esa navbatdagi bilish aktiga ta’sir ko‘rsatadi. Bu model lingvoekologik muvozanat tushunchasini ham yangicha izohlash imkonini beradi – muvozanat, deganda, triada unsurlaridan birortasining boshqalarini bostirib qo‘ymasligi, ya’ni til, ong va muhit o‘rtasidagi barqaror, ikki tomonlama aloqadorlikning saqlanishi tushuniladi.

Bunday epistemologik model amaliy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega: u til siyosati, ta’lim tizimi va madaniy meros muhofazasi sohalaridagi qarorlarni faqat lingvistik emas, balki kognitiv va ekologik omillarni ham hisobga olgan holda ishlab chiqish zaruratini asoslaydi.

Taklif etilgan triadik modelning nazariy qimmatini yanada yaqqolroq ko‘rsatish uchun uni zamonaviy raqamli muhit misolida ko‘rib chiqish mumkin. Internet-kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar va sun’iy intellekt tizimlari bugungi kunda til foydalanuvchilari uchun mutlaqo yangi turdagi muhitni shakllantirmoqda – bu muhit endi faqat ijtimoiy-madaniy emas, balki texnologik-algoritmik xususiyatga ham ega.

Triada nuqtai nazaridan tahlil qilinsa, raqamli muhit ongga yangi turdagi “xomashyo” – qisqartirilgan, tez almashinuvchi va ko‘p tarmoqli axborotni yetkazib beradi. Bu esa ong tomonidan amalga oshiriladigan konseptuallashtirish jarayonining tezlashishiga, ammo ba’zan uning chuqurligi pasayishiga olib kelishi mumkin. O‘z navbatida, ong tomonidan shakllantirilgan yangi konseptlar (masalan, qisqartma so‘zlar, emoji-vositachiligidagi ma’nolar, kod almashinuvi hodisalari) til orqali mustahkamlanib, yana ijtimoiy muhitga – ya’ni onlayn muloqot amaliyotiga qaytadi va uni yanada o‘zgartiradi.

Bu jarayon lingvoekologik muvozanatga ikki xil ta’sir ko‘rsatishi mumkin: bir tomondan, tilning moslashuvchanligini oshiradi, ikkinchi tomondan – agar muhit o‘zgarish sur’ati ongning ishlov berish salohiyatidan oshib ketsa – til boyligining

sayozlashishiga olib kelishi mumkin. Demak, triadik model nafaqat nazariy tushuntirish vositasi, balki til siyosatini rejalashtirishda amaliy diagnostika asbobi sifatida ham xizmat qiladi.

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatdiki, lingvoekologiyaning epistemologik asoslarini to‘liq tushunish uchun til, ong va muhitni alohida-alohida emas, balki yaxlit, o‘zaro ta’sirlashuvchi triada sifatida ko‘rib chiqish zarur. Til bilishning vositasi, ong – subyekti, muhit esa konteksti va manbai sifatida namoyon bo‘ladi; bu uch unsur doimiy aylanma jarayonda bir-birini shakllantiradi va boyitadi.

Taklif etilgan nazariy model lingvoekologiya fanining metodologik bazasini kengaytirishga, shuningdek, til o‘zgarishi, til siyosati va madaniy-kognitiv jarayonlarni tahlil qilishning yangi, kompleks yondashuvini shakllantirishga xizmat qiladi. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu modelni o‘zbek tili materialida, xususan, zamonaviy raqamli muhitning til va ong o‘rtasidagi munosabatga ta’sirini o‘rganish nuqtai nazaridan amaliy sinovdan o‘tkazish dolzarb vazifa bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ашурова Д.У. Когнитив тилшунослик: мақсад ва вазифалари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2010.

2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999 (биринчи нашри – 1934).

3. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006.

4. Fill A., Mühlhäusler P. (eds.) The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment. – London; New York: Continuum, 2001.

5. Garner M. Language: An Ecological View. – Bern; Berlin; Bruxelles; New York: Peter Lang, 2004.

6. Halliday M.A.K. New Ways of Meaning: The Challenge to Applied Linguistics // Journal of Applied Linguistics. – 1990. – № 6. – P. 7–36.

7. Haugen E. The Ecology of Language: Essays by Einar Haugen. – Stanford: Stanford University Press, 1972.

8. Mühlhäusler P. Linguistic Ecology: Language Change and Linguistic Imperialism in the Pacific Region. – London: Routledge, 1996.

9. Sapir E. Language and Environment // American Anthropologist. – 1912. – Vol. 14, № 2. – P. 226–242.

10. Whorf B.L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings / ed. by J.B. Carroll. – Cambridge, MA: MIT Press, 1956.